

Den etnografiskt okänsliga etikgranskningen

David Wästerfors

The ethnographically insensitive ethical review

Applying for ethical review is common among many social scientists today, even for projects very far from the bio-medical origins and design of the review process. This article critically discusses the clash between ethical review and ethnography in a Swedish context. It is argued that today's committee-driven and form-based review fits poorly with research built on flexible, pragmatic and emergent fieldwork, where the researchers neither can display a linear design nor execute control over their fields. Ethical boards presume a definite sample, predictable procedures for information and consent, and a distant relation to research subjects. In contrast, ethnographers typically work in opposite directions, facing more subtle ethical dilemmas, which the committees do not receive any information about. The article draws on previous studies as well as personal research experiences to specify the ideas of control and responsibility that ethical committees try to impose. Three seemingly trivial but telling details in ethical review processes are particularly focused upon, including how to inform subjects, how to make them safe, and how to stay non-persuasive towards them by not appearing too grateful for their participation.

Etik har i dagens forskarvärld blivit en fråga för kommittéer. Säg ordet etik till forskare och de tänker genast på kommittéer – eller Paolo Macchiarini. Det sistnämnda påminner förstås om att god etik är synnerligen angeläget, rentav livsviktigt. Det finns uppenbarligen fortfarande risk för övergrepp, förtryck och oerhörda skador hos forskningspersoner, trots att man lätt föreställer sig att den risken hör till Vipeholmsexperimentens (Bommenel 2006)¹ eller de nazistiska övergreppens tid (Hammersley & Atkinson 2007: 226; Simpson 2011: 383–384; Mertens 2018: 37, Emerson 2001: 144). Det faktum att dagens etikgranskningar är uppbyggda efter medicinsk och experimentell forskning (Hammersley & Atkinson 2007: 226; Simpson 2011: 378; Mertens 2018: 37) indikerar också detta. Här finns sannolikt de största farorna. Här kan forskarnas makt över

1 Se även P3 Dokumentär, 5/12 2010 (*Vipeholmsexperimenten*), för en beskrivning av experimenterandet med socker för personer med psykisk sjukdom och utvecklingsstörning i Lund under 1940- och 50-talet.

forskningspersonerna vara betydande, liksom deras kunskapsövertag. Det finns då särskilt starka argument för att forskning måste granskas på förhand och utifrån detaljerade kriterier.

Etikgranskning idag greppar över ett vitt område. Det jag vill diskutera i den här artikeln gäller en liten del: den nutida samhällsvetenskapliga forskning som görs med etnografiska metoder. Jag menar att etik då ofta blir en malplacerad fråga för kommittéer, åtminstone på ett blankettbaserat sätt och åtminstone såsom dagens procedurer är utformade. Jag misstänker att rådgivande yttranden och seminariebaserade granskningar skulle fungera bättre, och att flera studier inte borde granskas av en kommitté vars modell är biomedicinsk. Ett projekt där forskaren talar med människor om deras erfarenheter av en viss företeelse, vistas på platser och i sammanhang där människorna vanligen befinner sig och på andra sätt skaffar sig intryck av vad de säger och gör låter sig inte sammanfattas i de etiska kommittéernas blanketter och tänkesätt. Redovisningsformerna för vad som anses etiskt korrekt i kommittévärlden skär sig mot etnografiska praktiker och har svårt för att fånga upp metodens etiska problematik.

Själva idén med etnografi ligger så långt från medicinsk och experimentell forskning att detta knappast är förvånande. Etnografi går ut på att komma nära en grupp människor, utforska hur de agerar och resonerar, få grepp om deras villkor och situation, gärna känna eller på andra ordlösa sätt förnimma något av det de känner och förnimmer. Forskarna bör inte skaffa sig kontroll över forskningspersonerna, styra dem eller låtsas veta mest. Tvärtom, forskarna befinner sig i marginalen och vet i regel minst. De representerar ett kunskapsunderskott. De är på plats för att lära sig genom personliga och återkommande iakttagelser *in situ* (se t ex Buscatto 2018: 328). De är ibland också lite förvirrade under materialinsamlingen, åtminstone till en början, och knappast förmögna att klart definiera projektets ämne, begreppsapparat eller tänkbara resultat. Standardfrågor från en etikprövningsnämnd om skador, informerat samtycke och konfidentialitet måste omtolkas och ges en annan vikt när det gäller den här typen av studier. Hammersley och Atkinson (2007: 226) skriver:

”... there are particular problems arising from the fact that field-work is carried out in settings over which the researcher does not have control, deals with many people simultaneously, and because research design in this context is not determined at the outset but develops over time.”

När en sådan metodologisk tradition ska fogas in i kommittéväsendets modell blir resultatet i bästa fall tidsödande och byråkratiskt, i näst bästa fall komiskt, i sämsta fall absurt.

Den här artikeln syftar till att belysa detta. Jag vill – mer i detalj – uppmärksamma och diskutera krocken mellan etnografins etik och formella etikgranskningar. Hur kommer det sig att det ena inte går ihop med det andra? Hur yttrar

sig kollisionen? Artikelns problem kretsar kring dessa frågor. Min tes är att blankettbaserad förhandsgranskning av dagens typ tenderar att brista i mottaglighet för etiska problem (och styrkor) inom etnografisk forskning eftersom denna forskning inte alltid följer granskningens förväntningar på vetenskapliga projekt. Sådant avvikande är inte givet oetiskt, även om det kan uppfattas så, vilket i sin tur får konsekvenser. Den problematiken vill jag exemplifiera och begrunda.

Den centrala etikprövningsnämnden – med sex regionala nämnder – har sedan den nya lagen 2004 om etikprövning av forskning som ”avser människor” hanterat ansökningar även från samhällsvetare och humanister. Lagen omfattar forskning på levande och avlidna personer, på biologiskt material från människor, samt forskning som innebär hantering av känsliga personuppgifter. Från och med den 1 januari 2019 samlades de sex regionala nämnderna i Etikprövningsmyndigheten och Centrala etikprövningsnämnden bytte namn till Överklagandenämnden för etikprövning. Istället för blanketter – som jag refererar till i den här artikeln – används nu ansökningshanteringssystemet PRISMA och dess webbformulär. Dessa förändringar lämnar det relativt öppet för nyheter i hanteringen som kan kasta innehållet i artikeln på ända. Artikeln ska därför läsas som en tidsbunden inblick. Den bygger på etikgranskningen såsom den strukturerats fram till skrivande stund. Mot bakgrund av hur webbformuläret är utformat i PRISMA tycks dock proceduren för inhämtning av data om projekten inte skilja sig särskilt mycket från tidigare.

I en bilaga sist i artikeln har jag listat frågor från den tidigare blanketten och frågor från det nya webbformuläret. I den fortsatta texten hänvisar jag främst till den förstnämnda eftersom de erfarenheter som jag skriver om hör ihop med den. Jag har ansökt om etikprövning vid sex olika tillfällen, exklusive kompletteringar, och fått inblick i andras ansökningar via kollegor och doktorander i olika delar av landet.

Tidigare forskning och metodologiska reflektioner

Artikeln anknyter till metodologisk forskning och debatt om etnografi, i synnerhet etisk reglering. Det gör den statsvetenskapligt relevant på två sätt.

För det första är reglering en form av maktutövning – i det här fallet ett sätt att styra forskningsaktiviteter – och som sådan av statsvetenskapligt intresse. Upprinnelsen till etiska kommittéer i allmänhet förefaller vara debatten om etik under 1980-talet och politikernas strävan att kontrollera olika professioner och verksamheter utan att direkt använda lagstiftning men ändå svara på kritik i samhället och säkerställa legitimitet (Hoff 2003). De forskningsetiska kommittéerna utövar makt genom att skapa eller kodifiera normativa förväntningar kring forskning. Forskare uppfattar etisk reglering som offentlig maktutövning – de kan till exempel tala om flyktvägar bort från regleringen och

regleringen som censur (Katz 2006, 2007) eller en ritualistisk övning (Dingwall 1980: 884) – och de kan problematisera och beklaga sammanblandningen av politik och forskning, även om det samtidigt anses ofrånkomligt (Hammersley & Atkinson 2007: 17–18). Forskarsamhället har också i sig ett distinkt politiskt liv med debatter, beslut och kamper om resurser och positioner där etisk reglering ingår. Etisk reglering skapar även föreställningar om makt som är svåra att skaka av sig, till exempel föreställningen om forskarens generella övertag gentemot informanten eller föreställningen om etnografer som etiska ”änglar” i det godas tjänst (Dingwall 1980: 873).

För det andra har etnografiska studier på senare tid blivit mer gångbara i statsvetenskapliga forskningsprojekt. Yanow och Schwartz-Shea (2010), som drivit en rörelse inom amerikansk statsvetenskap för metodologisk pluralism, konstaterar att disciplinen har förändrats. Fler tolkande ansatser är nu accepterade och erbjuds i kurser till studenter. Men Yanow och Schwartz-Shea (2010: 743) nämner just den etiska regleringen som ett motstånd i deras rörelse. Granskningens bas i experimentell design tenderar att gynna en kvantitativ hegemoni. Ändå är det uppenbart att politik och makt långt ifrån alltid måste studeras med siffror idag.

Luhtakallio och Eliasoph (2014) menar att etnografi ger goda möjligheter att inte bara studera icke-verbal eller digital politisk kommunikation utan också former av aktiviteter som ännu inte definierats som politiska eller är på väg att bli det, till exempel socialt arbete, teater, frivilligt hjälparbete eller graffiti. Politiserande respektive avpolitiserande processer är lämpliga för etnografiska studier. Eliasoph (1998) har gett en etnografisk bild av frånvaron av politik: medborgerlig politisk apati bland amerikaner. Etnografiska studier brukar också öppna dörrar till fält som traditionell statsvetenskap inte uppmärksammar. För att ta ett aktuellt svenskt exempel: politisk styrning på lokal nivå kan studeras genom att vara på plats i Eslöv och iaktta tjänstemännens möten i det ena projektet efter det andra (Fred 2018: 64–66).

Flera av de omständigheter och egenheter som jag beskriver har diskuterats under lång tid, vilket jag återkommer till längre fram i texten. Hammersley och Atkinson (2007: 227) menar till exempel att etisk reglering innebär en särskilt allvarlig utmaning för etnografisk forskning. Den kan få etnografer att avstå från att ens försöka få vissa projekt godkända, alternativt systematiskt representera sina projekt på ett vilseledande sätt. Simpson (2011: 380) menar på liknande sätt att etiska granskningar förutsätter en hög grad av slutenhet i ett givet projekt som etnografer inte kan leva upp till (de kan knappast på förhand besvara frågor som ”vem ska du ’hänga med’, hur länge, varför och var?”). En biomedicinsk och ”kroppslig” version av etik har kommit att dominera granskningens logik, påpekar Simpson, och den överensstämmer inte med etnograferns människosyn. Medan den formella granskningen ser studiernas subjekt som

”en kropp, och sedan en person därtill” gör etnograferna tvärtom. Subjektet är först och främst en person och därtill, möjligen, en kropp (Simpson 2011).

Katz (2006) har uppmärksammat olika flyktvägar för etnografer i relation till kommittéväsendet i USA – till exempel möjligheten till undantag samt manipulationer av begreppet forskning – men också argumenterat för att jämka samman etnografi med institutionell etikgranskning genom att kommittéerna utvecklar en tydligare legalitetskultur. Det sistnämnda skulle säkerställa, menar Katz, att systemet inte kräver det omöjliga av sina underlydande och att etnografiska studier inte görs olagliga. Mapedzahama och Dune (2017) föreslår en liknande omstrukturering av granskningen. Enligt deras erfarenheter i Australien är dagens biomedicinskt grundade etikgranskning inkompatibel med etnografiska studier, vilket blir synligt bland annat i etnografers begränsade makt över sina fält och påtagligt små risker för de som studeras. Katz (2007: 807) har även pekat på bristande underlag och svaga argument för dagens system. Det saknas belägg för verkliga skador av den sortens samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning som nu granskas i stor skala. Även om den kvalitativt orienterade forskaren betar sig klumpigt eller taktlöst tycks det inte göra ont att bli tillfrågad om saker eller ta emot ett studiebesök. Friheten att avstå och vända forskaren ryggen är stor och påtaglig. Prioriteringen av just föregripande granskningar ter sig oöverlagd. Riskerna är små men framför allt är de oförutsebara, menar Katz, och visar sig först efter fältstudierna.

Även Emerson (2001: 147) har framhållit att fältarbetets metoder inte är bestämda på förhand utan situationellt föränderliga och skräddarsydda efterhand. Exakt hur etnografen ska gå till väga beror på tidigare iakttagelser och det fokus som utvecklas i studien. Av den anledningen uppskattar han Murray Wax (1983) gamla idé om en etisk redovisning *efter* fältarbetet. Studiens konsekvenser, fältmedlemmarnas eventuella missnöje, forskarens hantering av detta – allt sådant kan med fördel klargöras och problematiseras retrospektivt.

Men Emerson konstaterar – i sin idag 18 år gamla men förvånansvärt aktuella text – att forskningslandskapet fortsätter att domineras av föregripande och prospektiva procedurer. Alternativ som uppvisar större känslighet för faktiskt fältarbete väcker lite intresse, skriver Emerson. Även Mertens i en ny text (2018: 37-38) lokaliserar krocken mellan forskare och kommittéer till det faktum att etikgranskningarna kräver att alla detaljer kring materialinsamlingen ska vara specificerade på förhand. Kvalitativ forskning generellt utmärks av flexibla insamlingsstrategier som är mottagliga för vad som dyker upp, skriver hon.

Etiska problem när det gäller etnografiska studier är enligt de metodologer jag har läst till största delen framväxande och innanförhängande (”intrinsic”) men den föreställning som har slagit rot tycks vara den som Ryen (2004a: 244) har pekat ut, att etik ägs av externa koder och kommittéer, att den oavkortat skulle vara utanförhängande (”extrinsic”).

Dessa tidigare resultat utvecklas eller berörs i denna artikel. Mitt bidrag består i att diskutera dagens etikgranskning i jämförelse med egna erfarenheter som forskare i etnografiska projekt i Sverige och särskilt borra djupare i några detaljer. Det gäller kraven på information, försäkring och neutral distans, synliggjort i ett tackförbud. Min ambition är att vidmakthålla och bygga ut den befintliga kritik mot institutionella och blankettbaserade sätt att granska etnografisk etik som etablerat sig internationellt genom att kombinera tidigare forskning om kvalitativ metodologi med analys av egna erfarenheter. Ryens (2004a: 231) uppmaning angående forskningsetik har inspirerat: "to integrate autobiographical experiences with analytic reflections". Om erfarna detaljer tas på allvar och "zoomas in" blir det tydligare, menar jag, vad som skaver.

Vid sidan av metodologiska verk fungerar alltså egna forskningserfarenheter som belägg i artikeln. Det är inte ovanligt i metodologiska sammanhang. Ryen (2004b: 206–213) använder till exempel egen epostkommunikation för att analysera hur forskare och informant begripliggör varandra och hur identiteter skapas och utmanas digitalt. Fine (1993) använder egna erfarenheter av deltagande observation i sin artikel om etnografins lögn och "undersida". Nackdelen är att forskaren riskerar att förenkla sina exempel och minnen, skraddarsy dem efter egna teser och börja försvara sina tidigare kunskapsmässiga och emotionella investeringar i olika projekt. Analysen riskerar att bli alltför renodlad och stängd för yttre ifrågasättanden. Jag har försökt att motverka dessa risker genom att dels tona ned artikelns kunskapsanspråk, dels dra nytta av den relativa styrkan i att arbeta med personliga erfarenheter. Artikeln syftar främst till att problematisera och diskutera, inte slutgiltigt beskriva eller teoretisera den ena eller andra typen av forskning via mina erfarenheter. Att utgå från egna erfarenheter kan uppvisa och bidra till metodologisk reflexivitet – vidmakthålla den – eftersom resonemangen blir mer konkreta, sammansatta och åskådliggjorda jämfört med abstrakta principer. Ryen (2004a: 237) skriver att genom att dela ens erfarenheter som fältforskare kan de etiska kodernas begränsningar illustreras, liksom etiska dilemman. "... field experiences should be used for analytic reflections" (Ryen 2004a: 243). Dingwall (1980: 871) argumenterar på liknande sätt: "I believe ethical debate to be a rather futile activity if it is not grounded in everyday practice". I likhet med Dingwall och Ryen har jag framför allt valt de erfarenheter som skiljer sig från skrivbordsetiken. En annan artikel hade kunnat uppmärksamma motsatsen.

Innan jag utvecklar mitt resonemang vill jag ta omvägen kring en något mer allmän beskrivning av etik och etnografi. Det blir långt ifrån fullständig. Den syftar inte till att redogöra för etiska problem i etnografiska projekt på ett generellt plan utan är skraddarsydd för att peka ut kontraster mot just kommittéväsandets reglerande praktiker idag, i synnerhet etikprövningsnämndernas tidigare blankett (se bilaga). Därefter uppehåller jag mig vid tre exempel eller detaljer från etikgranskningar som jag har erfarenhet av (i egenskap av

sökande) och som jag menar kan särskilt belysa kommittéprocedurens tendens mot etnografisk okänslighet.

Observera mitt ordval här. Jag menar inte att individuella kommittémedlemmar skulle vara etnografiskt okunniga. Det är snarare själva proceduren som verkar vara det. Den är utformad efter andra sätt att bedriva forskning och förmår därför inte riktigt hantera etnografi med mindre än att etnografien döljs, trängs undan eller transformeras till något annat (Simpson 2011: 382). Även om en enskild bedömare mycket väl kan ha stor erfarenhet av etnografiska studier måste denne kommunicera via just kommittéväsendets styrformer.

Etik och etnografi

RELATIONELLT OCH ETISKT IMPREGNERAT

Att peka på svårigheter med att gifta ihop etnografi med dagens etikgranskningar är inte detsamma som att hävda att etnografi och etik inte hör ihop. I själva verket finns det gott om etiska överväganden i etnografisk metodologi: i metodkurser, metodböcker, metodologiska artiklar och böcker och konferenser. Jag syftar inte bara på diskussioner om vikten av att skydda människor från att bli identifierade (till exempel i en publikation eller föreläsning), att informera dem om studien, att fråga om samtycke och se till att de förstår att allt är frivilligt och att de när som helst kan avbryta all medverkan utan att behöva förklara sig. Jag syftar också på kunskap om fältarbetets vardag.

Varje interaktion med fältmedlemmar kan i princip beskrivas ur ett etiskt perspektiv (jfr Hammersley & Atkinson 2007: 221–225; Simpson 2011: 383, 388).² Gör jag fel när jag nämner ett privat minne för en ungdom på en fritidsgård? Det kanske uppfattas som att jag gör anspråk på en mer personlig relation. Gör jag fel när jag ler vänligt mot den chef som många underlydande säger är diktatorisk? Det kanske leder till att jag associeras med ledningen. Bör jag verkligen följa med nattvandrarna på stan och höra ett kompisgäng fyllibråka utanför en nattklubb och sedan skriva ned vad jag sett och hört? Det kanske blir för intimt material. Och vad gör jag när affärsmannen jag intervjuar antyder att hans företag betalat ut mutor och att det finns goda skäl för det? Jag lyssnar som vanligt men spänningen känns i luften (Wästerfors 2004: 225–230).

Etik och etnografi förknippas ofta med intrikata dilemman angående känslig information eller hemlighållanden gentemot olika publikationer (Simpson 2011: 389). Det kan också handla vem som egentligen drar nytta av vem under studierna (Hammersley & Atkinson 2007: 219–225) – i sig en politisk problematik. Etikgranskningar underförstår ett skyddsbehov hos de undersökta men ibland

2 Se även Dingwall 1980: 880: "... data collection depends upon the everyday social competence of the researcher." "... in practice, there are dangers."

kan snarare forskaren bli utnyttjad. Adler och Adler (1991: 178) beskriver hur de droghandlare som de studerade lånade pengar som de aldrig betalade tillbaka och även förvarade pengar hos forskarna eftersom de var säkra på att de då inte försvann.

Etik är alltså långt ifrån väsensskilt från etnografi. Tvärtom är det sömlöst integrerat. Varje steg i ett forskningsprojekt som innebär varaktigt samspel med fältmedlemmar har en etisk aspekt. Etik hör inte bara till inledningen av ett projekt utan till alla delar. Det finns ingen etiskt odiskutabel mark att stå på, ingen frizon från motsägelsefulla indikationer, svåra bedömningar och oenigheter (Hammersley & Atkinson 2007: 225). Ibland vet man inte ens för vad människor eventuellt blir kränkta i det sammanhang som man vill undersöka, vilket gör osäkerheten än större. Sammanhangets moraliska universum är sannolikt en del av studieföremålet, alltså en del av det som man ännu inte riktigt förstått sig på, och inget talar för att detta universum skulle präglas av harmoni. Etiken "där" kan se annorlunda ut jämfört med ens invanda sociala värld, med egna kontroverser och konfliktlinjer i varierande format (Se Johnson 1975: 141; Emerson 2001: 141-144; se även Fangen 2005: 215-216, angående exempel på fältarbete i kriminella miljöer och dess etiska dilemman).

Etnografiska projekt kännetecknas av relativt omfattande och informella kontakter med fältmedlemmar och med det följer ett moraliskt liv. Hammersley och Atkinson (2007: 228) skriver att "the ethical problems surrounding ethnographic research are, in fact, very similar to those that are relevant to other human activities". Att vara osäker på vad som ska sägas till vem och när, vad som anses lämpligt eller önskvärt, vilka argument som anses hållbara och så vidare – den osäkerheten måste alla människor leva med, även etnografen. "It is the human condition".

I andra änden finns enkätundersökningar som kännetecknas av minimal kontakt. Det kan bli fel – definierat socialt så – även i samspelet mellan enkätinsamlare och enkätifyllare, men kontaktytan är då så mycket mindre och riskerna betydligt färre. (Enkätmakaren kan dock ha en mängd andra känsliga relationer att förhålla sig till, se Trost 2001: 39.) I etnografiska studier, däremot, finns en uppsjö möjliga klavertramp, pinsamheter, felsteg och försummelser från forskarens sida. En etnograf kan i princip varje dag ställas inför etiska dilemman av olika slag (jfr Aspers 2011: 116-118). En person som man lyssnar på och iakttar kan till exempel ena stunden visa stort intresse för ens studie, andra stunden verka irriterad över ens närvaro. Ska det sistnämnda då tolkas som att samtycket dragits tillbaka? Bör man uttryckligen fråga om det igen eller blir det konstigt? Den miljö som man befinner sig i kan formellt sett vara informerad och "samtyckes-checkad", men i praktiken kan dess medlemmar eller aktörer gång på gång visa sig ha glömt vad man gör där och vad ens studie egentligen handlar om. Kan då "forskningsinformation" verkligen betraktas som ett avböckat moment? Och att ständigt påminna – det kan göra

att fältmedlemmar, som Fangen (2005: 205) skriver, ”inte längre kan känna sig avslappnade” (jfr Gobo 2009: 137–138).

Varaktiga men ombytliga interaktioner med fältmedlemmar är själva grundbulten i etnografi. Man vill ha vidare och mer oförutsägbara utbyten än i en enkätundersökning, med allt vad det innebär. Man tror att man kan nå större (eller annorlunda) kunskap så (Luhtakallio & Eliasoph 2014). Men det betyder alltså inte att traditionella etikfrågor kan avgöras en gång för alla. Tvärtom finns de kvar hela tiden. De impregnerar etnografen. Nackdelen är denna överhängande risk för felsteg – ett slags vidhängande etisk huvudvärk som aldrig riktigt släpper – men fördelen är metodens flexibilitet i riskhanteringen när forskaren (bland annat via felstegen) lär känna den kultur som studeras. Etnografer kan till exempel köra en ny informationsrunda om det skulle behövas eller överväga att fråga om samtycke på upprepade eller tydligare sätt. De kan lätt ändra intervjufrågor om de skulle uppfattas som underliga eller stötande, dra sig tillbaka från fältet om stämningen skulle kräva det och ta en paus i fältarbetet (Aspers 2011: 117). Etnografi tillåter kursändringar i projektets upplägg och reparationsförsök i relationer på fältet. Enkätmakaren, däremot, är låst vid sitt planerade upplägg, åtminstone efter en eventuell pilotstudie. Ingen fråga kan ändras när undersökningen väl har rullat igång. Varje respondent måste få samma formulär (Trost 2001: 56). Eventuella protester från fältet blir svåra att ta hänsyn till mer än i framtida studier och metodologiska reflektioner.

Situationella och emergenta lösningar

Även om de etiska problemen blir mer konturlösa och emergenta i etnografisk forskning gäller alltså detsamma för lösningarna. Etnografins flexibilitet bidrar till både fler etiska frågor och fler möjliga svar. En del av etiken kan rentav – hur illa det än låter i regelverkets diskurs – improviseras fram. Emerson (2001: 141), med stöd hos Dingwall (1980), framhäver de omedelbara och spontana lösningar som kan krävas. Erfarna etnografer ger inga kategoriska råd ens angående hur nära forskaren bör vara dem som studeras. Istället traderar de sätt att resonera och reflektera. ”Allmänt kan vi säga”, skriver Katrine Fangen (2005: 5), ”att du själv måste hitta den till varje tid bästa nivån för involvering, utifrån vilken kunskap du vill uppnå.”

”Du måste därför alltid reflektera över hur du avancerar, både i kontakt med de aktuella människorna, i sättet du presenterar dem i dina publikationer och i ditt sätt att förvara data.” (Fangen 2005: 203).

Hammersley och Atkinson går på samma linje och varnar för ett alltför stelbent upplägg:

”What is appropriate and inappropriate depends upon the context to a large extent, and sometimes actions that are motivated by genuine ethical ideals can cause severe problems, not just for researchers but for the people they are studying as well.” (Hammersley & Atkinson 2007: 221).

Även Gobo framhåller ett slags situationsetik och – därtill – en likhet mellan etnografens etik och allmänmännskliga hänsyn (den så kallade gyllene regeln). Etnografisk etik blir därmed mycket lik vardaglig etik:

“Because there are ethical problems for which there are no ready-made solutions (not least specific problems due to specific aspects of a setting often arise in the field and require contingent responses), all that the ethnographer can do is draw on a ‘situational ethics’ to invent solutions which at least fulfill the criterion of not doing to others what you would not want them to do to you.” (Gobo 2009: 145).

I Emersons tappning är etiska frågor en del av den studerade miljön och etnografens fältrelationer och därmed egentligen lika svåra att förutsäga som studiens resultat:

”While most of these [personal and ethical] issues can be anticipated in some general sense, the form they take varies drastically depending upon particular features of the setting and the ethnographer’s relations with those in it.” (Emerson 2001: 141).

Av sådana anledningar blir kommittéväsendets blankett svårhanterlig. Intervjufrågors innehåll, till exempel, ska beskrivas och ”hur slutsatser dras” (under punkt 2:4 i blanketten). Det blir knappast möjligt i en etnografisk studie mer än på ett ytterst tentativt och svepande sätt. En kvalitativ intervju utmärks av öppna frågor, ofta formulerade i stunden och inte citerade ordagrant från ett papper. Man strävar efter ett samtal snarare än en utfrågning och man strävar efter att utveckla sina frågor successivt, så att intervjuerna i slutet av ett projekt både kan och bör vara helt skilda från intervjuerna i början. I en lyckad etnografi blir frågorna alltmer initierade och blicken (eller lyssnandet) alltmer informerat. Det är långt ifrån givet att etiken skulle bli bättre med motsatt upplägg, det vill säga bestämda frågeformulär och ett ”stumt” eller skenbart neutralt lyssnande. Snarare är etiska skäl inbakade i ett slags följsamhetens epistemologi. Etnografen vill förstå fältmedlemmars sätt att erfara och resonera och försöker därför anpassa sig till deras ageranden och attityder snarare än påföra mening utifrån (Emerson, Fretz & Shaw 1995: 109–112). Och detta ligger nära eller är liktydigt med att undvika att sätta sig över den intervjuade och kanske kränka eller reta denne. Etiken och epistemologin överlappar. Johnson (1975:

113–114) talar om följsamhetens moral (*accomodative morality*) i kontrast till reglernas absoluta moral.

De slutsatser som dras av intervjuer i ett etnografiskt projekt är alltså av ett framväxande slag. De går inte att definiera på förhand i en blankett (som punkt 2:4 efterfrågar). Inte heller urvalskriterierna går alltid att definiera på förhand eller ens de sätt på vilka forskaren kommer i kontakt med lämpliga forskningspersoner (punkt 3:1). I ett projekt om anhöriga i hjärnskadevården för många år sedan (Wästerfors 1998; jag återkommer till det längre fram i artikeln) var jag intresserad av anhörigas erfarenheter av att kämpa för den skadade och känna hopp om fysisk förbättring, åtminstone tog projektet den riktningen efter ett tag. Urvalet omfattade just anhöriga men även medicinsk personal som arbetade med traumatiskt hjärnskadade. Detta hade jag visserligen kunnat ringa in i en blankett men inte det som sedan skedde. Jag råkade träffa medlemmar i en intressepolitisk förening på området och där sades och gjordes saker som var högintressanta för studiens syften. Föreningsmedlemmarna var anhöriga till hjärnskada personer men också aktiva i föreningen. Denna dubbla identitet hade jag inte förutsett i början av projektet. Intervjuade jag dem i egenskap av anhöriga eller i egenskap av föreningsmedlemmar? I deras vardag flöt engagemanget ihop. I en blankett hade jag varit tvungen att skilja dem åt.

Jag träffade också journalister, musikerterapeuter, receptionister, städare, taxi-chaufförer, personliga assistenter och flera andra som hade erfarenhet av personer med hjärnskador och deras anhöriga, och jag har själv en anhörig med hjärnskada. I senare projekt om ungdomsvården har jag på motsvarande sätt fått mycket kunskap från andra än behandlingspersonal och ungdomar, som formellt räknades in i "urvalet". Jag har talat med vaktmästare, kökspersonal, hantverkare, de ungas familjemedlemmar, före detta placerade unga, elevassistenter, andra forskare som gjort fältarbete på institutioner och jag har läst inlägg på sociala medier. "Forskningssperson" för en etnograf är inte nödvändigtvis en konventionellt definierbar individ, inringad som en punkt i en population, utan snarare en person som lever och verkar i det sociala sammanhang som studien handlar om. Människorna är intressanta, värda att lyssna till och hämta upplysningar från och deras ageranden är värda att beskrivas när de hakar i studiens ämne – de "studeras". Men de är inte intressanta på det sätt som etikgranskningens blankett underförstår – och deras identiteter är inte förutsägbara (jfr Simpson 2011: 384–385).

"When researchers participate in naturally occurring social life and write field notes on what they observe", skriver Katz (2006: 500), "they often encounter people and behavior they cannot anticipate." Ett av de starkaste skälen till att genomföra deltagande observationer är just detta. Man vill komma bort från manualstyrda studier och istället söka på ett friare sätt, bortom färdigskurna "samples" och frågeprotokoll, som kan fånga det momentana och processuella

(Luhtakallio & Eliasoph 2014: 10). "The very rationale for fieldwork is often unpredictability" (Katz 2006: 500).

När jag följde med två musikterapeuter i deras arbete med hjärnskadade registrerade jag inte terapeuternas ålder, utbildningsnivå, fysiska egenskaper eller bakgrund. Jag iakttog några terapisesioner med musik och vi pratade om vikten av att kontra passivitet med aktivitet hos de skadade. Jag skrev fältanteckningar, pratade med chefen och försökte samla intryck. Det tilltänkta urvalet omfattade inte dessa individer utan den personliga erfarenhet och praktik som de kommunicerade (samt ordvalen för det). Det kom att handla om musikterapiens betydelse i kampen för att rehabiliteras efter en skada, om anhörigas påhejande roll, om långsiktig hoppfullhet och vilket känslomässigt engagemang det förutsätter (Wästerfors 1998: 99–120). Ingenting av detta var planerat.

Blankettens ordval är belysande. En forskningsperson är "en levande människa som forskningen avser", står det (under punkt 3:1). Även blankettens rubrik talar om "forskning som avser människor". Människor antas "ingå" i studien (under punkt 4:2). Men att föreställa sig att forskningen "avser" människor och att människor "ingår" är många gånger alltför starka uttryck för etnografiska studier. De underförstår personkontroll och personansvar från forskarens sida, som i en experimentell och medicinsk studie där människor lämnar prover till forskarna, underkastar sig deras behandlingar eller infinner sig på deras laboratorium. Etnografen varken kan eller vill kalla in människor på det viset. Målet är istället att försöka fånga något av den vardag som är forskningspersonernas, att epistemologiskt nudda denna vardag, inte att ta kontroll över den. Som otaliga metodböcker förklarar går det förstås inte att smyga in obemärkt och låtsats iaktta utan att påverka – och reflektioner om påverkan är legio i metodredogörelser – men upplägget är ändå långt ifrån experimentets. Människorna ska inte "ingå" i studien, de bör snarare stanna där de redan befinner sig. Det är forskaren som försöker "ingå" i människornas vardag, om så bara ytterst blygsamt.

Och etnografi "avser" inte människor i egenskap av identifierade individer med listade egenskaper – även det ett utslag av kontroll – utan socialt liv. I hjärnskadevården var det bilden av anhöriga jag ville åt och betydelsen man lägger i att vara anhörig, inte just den eller den människan och hennes adress, telefonnummer, utseende, individualitet och beteendemönster. På särskilda ungdomshem är det på motsvarande sätt samspelet och institutionell makt jag vill åt, inte den eller den ungdomen eller behandlingsassistenten. En etnografisk studie är beroende av människor men "avser" dem inte, med den blankettbaserade etikens innebörder. Det är snarare vad människorna avser som är studieföremålet. Vilka betydelser pekar de ut? Vilka mönster är de indragna i? Studien tar vägen *via* enskilda individer men *siktat* mot något annat: det sociala, socialiserandet, en kultur, ett samhälle. Det som sker mellan människor är det intressanta, inte Människan den-och-den med en färdigtecknad kontur.

All observation är därför inte nödvändigtvis känslig eller integritetskränkande, inte ens all dold observation (Dingwall 1980: 876). Ett eller flera fenomen står i centrum, inte den eller den individen. I en studie som till exempel *Stormarknaden som arena* "avses" visserligen en mängd individers beteende när de handlar mat – 338 personer "ingick" i denna studie – men samtidigt ingen specifik individs beteende (Pettersson et al 2004, refererad av Persson och Sellerberg 2011: 248-249). Familjeinteraktionen i affären var det intressanta, närmare bestämt hur stormarknader kan användas som läroscen för föräldrar och barn. Persson och Sellerberg (2011) tar den här studien som exempel på fall där materialet visserligen måste anonymiseras och behandlas ansvarsfullt men där informerat samtycke varken var eftersträvt eller möjligt. Andra etnografer har försvarat dolda observationer i termer av epistemologisk nödvändighet. Det går inte att skildra exempelvis det politiska spelets "smutstvätt" utan viss infiltration (Emerson 2001: 138). Och ibland har etnografen redan ett slags medlemskap på fältet och kan lätt använda det i sina studier – eller så är medlemskapet förflutet. Ska då tidigare personliga erfarenheter inte få användas om inte fullständig öppenhet är möjlig? (Se Emerson 2001: 138-139 för en diskussion.)

Emerson, Fretz och Shaw (1995) menar att etnografi går ut på att etablera och upprätthålla relationer (se även Hammersley & Atkinson 2007: 228). Det går inte att kliva in bland människor och deras grupperingar utan att relatera till dem på ett igenkännbart och lokalt accepterat sätt. Ordet relation kan föra tanken till långvariga och stabila förbindelser, till exempel Lalanders (2009) årslånga kontakter med droganvändare i Norrköping, Hannerz (2015) umgänge med punkare i Sverige och Indonesien eller Yakhlefs (2018) deltagande i östersjöpolisers transnationella arbetsgemenskap. Men det kan också handla om mer avgränsade och kortvariga relationer, platsbundna och situationsberoende. Även en timslång intervju med en lärare innebär något slags relation som måste etableras och upprätthållas, även ett flyktigt samtal med en elev i en dörröppning eller en ungdomspolitiker på en pub. Om forskaren anses oartig, påträngande, framfusig eller fräck blir fältarbetet kort. Sådant beteende varken etablerar eller upprätthåller relationer.

Därmed inte sagt att etnografi skulle vara "automatiskt" etisk, som om ett korrekt beteende från forskarens sida vore inbyggt från början, men en relationell aspekt är verkligen oundviklig – och *i den* finns vardagliga och på samma gång kritiska etiska överväganden (Hammersley & Atkinson 2007: 63-96; Simpson 2011, Emerson 2001: 113-131, Dingwall 1980: 880-881). Forskaren kan göra bort sig och kränka eller på andra sätt bete sig oetiskt på fältet just för att relaterandet är nödvändigt. Forskaren är "instrumentet" (Mertens 2018: 33, 44-45). Om det blir fel återstår sorti eller reparationsförsök: ursäkter, förklaringar, gottgöranden, genans, skam eller avbrott. Att etablera och upprätthålla relationer ingår alltså i sättet att studera men inte "människor" med

etikgranskningens vokabulär. Den avgränsade, vardagssociologiskt ”urklippta”, registrerade människan – med namn, ålder, bostadsort, släktingar, längd, vikt, pass och sjukjournal – tillhör snarare andra sorters studier. Registrerandet som praktik, däremot, kan såklart skildras etnografiskt, men då är det fältets sätt att sköta ”sin” datainsamling som står i centrum, inte dessa data i sig.

Från mitt första projekt om statlig ungdomsvård minns jag särskilt en köksa som jag ofta pratade med. Hon arbetade på den institution där jag samlade in det mesta materialet och där jag alltså skrev fältanteckningar och gjorde intervjuer. Jag gjorde aldrig någon inspelad intervju med henne men nästan varje gång jag kom eller gick pratade vi en stund. Hon berättade om vad som just nu hände på institutionen, om besvärliga ungdomar och dramatiska konflikter men också om matleveranser, dagens recept, de ungas kökstjänst och institutionens regler. Skämt och anekdoter, självironi och sarkasmer, suckar över stress och längtan efter semester – allting gav mig en viss förståelse av ungdomshemets vardag som hade varit svår att läsa mig till eller ”intervjua fram”. Jag började till exempel förstå vikten av dagliga ärenden eller angelägenheter, så kallade *going concerns*, och hur de var inbäddade i konflikthantering (Wästerfors 2011). Dagens göromål genererade bråk med de unga men kunde också användas för att avleda och ”lösa” dem. Men köksan ingick inte i urvalet. Hon var inte redogjord för i den etiska granskningen som hade föregripit studien. Hon tillhörde varken kategorin klient eller kategorin behandlingspersonal (trots att hon verkligen behandlade). Det blir alltså svårt att säga att hon ”ingick” i studien eller att studien ”avsåg” henne, med etikblankettens ordval, även om hon såg att jag tog anteckningar och förstod att jag lade saker på minnet för mitt arbetes skull. Som fältarbetare försökte jag snarare ”ingå” i hennes vardag – en passant, då och då – och fånga något av vad hon ”avsåg”. Jag ville låna lite av hennes blick och göra mig till publik för hennes självpresentationer eftersom jag anade att det kunde vara talande för fältet.

Om jag på förhand hade känt till vilken kunskap jag kunde få från kökspersonal hade jag förstås enkelt kunnat notera det i etikblanketten, motiverat det och fått det granskat. Men det förtar min poäng. Poängen är att etnografiska studier utformas så att detta slags förutbestämbarhet inte är möjlig. Nästa gång är det en annan aktör som kan och vill bistå i ens studie men som inte ingått i skrivbordskalkylen. Etablerandet och upprätthållandet av relationer på fältet är dynamiskt, mångfacetterat, svårstyrt och etiskt komplext. I en blankettbaserad etik finns inget utrymme för att ange eller förklara det, än mindre få det diskuterat. Nämnden vill veta när och hur samtycke inhämtas samt hur det dokumenteras (punkt 4:2). Den frågar efter en tydlig procedur och en utförlig redovisning på ett sätt som inte förmår representera det faktum att kring sådant kan en forskare i etnografiska projekt bara gissa eller spekulera. Man vet oftast för lite om hur saker och ting faller ut och kan först i efterhand förtydliga proceduren.

Konsekvensen blir att sökanden just gissar och spekulerar men på ett fyrkantigt och inboxat sätt – alternativt inte skriver något alls. Etnografen som den bedrivs i praktiken döljs. Förmodligen har hela den metodologiska ansatsen beskrivits i en bifogad forskningsplan och där indikerar i alla fall referenserna vilket sorts fältarbete det handlar om och hur forskaren tänker agera. Men sannolikt går inte granskarna till referenserna utan håller sig till redovisningen i planen och blanketten. Etnografins pragmatik och emergenta dilemman blir inte synliga.

”ANGE RELATIONEN”

I blankettens punkt 3:2 ska sökanden ange ”relationen mellan forskare/försöksledare och forskningspersonerna”. Man kan välja mellan behandlare-forskningsperson, kursgivare-student, arbetsgivare-anställd eller ”annan relation som kan tänkas medföra risk för påverkan”, följt av ”beskriv” och ett kolon. Det nya webbformuläret har inga fasta svarsalternativ för denna fråga (punkt 8.5) men det finns exempel i den förklarande texten: ”Det kan t.ex. vara som behandlare (läkare, psykolog, fysioterapeut etc.) och patient/klient, som lärare och student eller arbetsgivare och anställd.” Jag har kryssat i ”annan relation” och skrivit ”informant” i det tomma utrymmet i den tidigare blanketten, även om det känns otillräckligt.

Den relation som blanketten syftar på är nämligen inte lik den som Emerson, Fretz och Shaw (1995) och andra etnografer skriver om (se till exempel Johnson 1975: 118-144; Buscatto 2018: 332). Etnografins relationer är ofta både enklare och mer sammansatta, både lättare att hantera och svårare att definiera. Och blir det inte förmätet av forskaren att ”ange” en relation? Den borde väl anges lika mycket från forskningspersonernas sida, om den nu ska anges. En relation går inte att föreställa sig utan ömsesidighet, även när det gäller asymmetriska relationer och även när det gäller beskrivningarna av den (båda sidor beskriver och beskrivningarna bäddas in i relationen). Om ömsesidigheten faller bort är det frågan om något annat, till exempel forskarens attityd eller betraktelsesätt. Ordet ange uppmanar blankettifyllaren att ställa sig utanför relationen och unilateralt meddela utomstående dess karaktär, som om motparten inte alls tillskrevs det aktörskap som etnografer ofta framhäver (Sjöberg 2011: 166). Det ger ett kontrollerande, icke-reciprokt och nästintill maktfullkomligt intryck.

Blanketten lämnar inte heller något utrymme åt att ”ange” om det eventuellt finns en grupp eller sammanslutning utanför forskarvärlden som skulle kunna representera en synpunkt om just dessa forskningspersoners involvering. En brännande fråga bland socialantropologer har till exempel rört utomakademiska granskningsprocesser som drivs av ursprungsbefolkningar (Mertens 2018: 38). De kan ibland vilja ha sista ordet om vad som räknas som etiskt i en studie om det egna kollektivet (jfr Emerson 2001: 142).

IMPRESSIONISTISKT MATERIAL

Slutligen några ord om data och datainsamling. Även på den punkten skiljer sig etnografiska traditioner från dagens etikgranskning. Visserligen finns det överlappningar – även etnografiska projekt kan ha nytta av personnamn och personuppgifter i insamlingskedet – liksom goda skäl att på förhand säkerställa materialets förvaring så att obehöriga inte får tillgång till det. Ändå lägger inte etnografen samma betydelse i ordet data som den blankettbaserade etiken. Data ur etnografisk synvinkel handlar om vad människor säger och gör, vilka kulturella resurser de åberopar (till exempel behandlingsprogram, ideologier, metaforer eller normer), vilka miljöer de befinner sig i och återskapar, vilka mönster de ingår i och broderar vidare på, osv. I etnografiska projekt vill forskarna inte skriva listor med personuppgifter och samköra dem med enkätsvar, än mindre registrera människors egenskaper eller reaktioner som i ett laboratorium eller försöka förutsäga deras beteenden. De vill snarare skaffa material som kan hjälpa dem att beskriva och analysera sociala och kulturella fenomen inom ramen för teoretiskt laddade forskningsfrågor (Till exempel: Hur blir en konflikt etnisk? Hur fungerar lekfullhet i en institution?). Fenomen är nyckelordet, inte personer – med mindre än att ”det personliga” är fenomenet. Avidentifiering av insamlat material är på det sättet kongenialt med etnografisk ontologi. De människor som etikblanketten underförstår är inte etnografins människor. De senare är snarare en samling skissartat gestaltade figurer som är indragna i eller bidrar till de fenomen som ska analyseras. Analysen ska helst vara knivskarp och exakt, inte individerna som befolkar den (jfr Fine 2003).

Den formella nitiskhet som etikprövningsnämnderna underförstår och förespråkar, där data ska hanteras på en dator utan uppkoppling, förvaras inlåsta i säkerhetsklassade skåp och aldrig mejlas ens inom forskargruppen, blir därför underlig. En fältanteckning eller intervju-utskrift kan (och bör nog i regel) skrivas direkt i anonymiserad form, utan möjlighet till utomstående identifiering av de involverade – och den sortens data är dessutom genererad utifrån ett relativt ointresse för persondata. Den ger en glimt eller skymt av något, den är impressionistisk i jämförelser med kvantitativa registerdata, och föga exakt i registerstudietexter. Den leder oss inte till ett registreringsområde med övervakningspotential utan – såvida författaren är tillräckligt skicklig – till humanistiska bilder av sociala aktörer. Vi kan inte använda etnografiska data för att kontrollera den eller den individen, men analytiskt kan de användas för empiriskt grundad förståelse och förklaring – av till exempel hanteringen av trakasserier på bussen (Emerson & Gardner 1997), av skojbråk på ungdomshem (Wästerfors 2016), av politisk kultur och politisk kommunikation (Luhtakallio & Eliasoph 2014: 4–5), av emotionshantering i rättsalen (Flower 2018) eller kronisk sjukdom i ett livslopp (Charmaz 1991). Forskningspersonen, däremot, är någon annanstans. När data publiceras har individerna lämnat tavlan, stigit ut ur ramen.

Min poäng är inte att friskriva etnografen ansvar eller placera denne utanför den etiska diskussionen. Tvärtom finns det, som sagt, en uppsjö etiska frågor i etnografisk forskning. Ingen etnograf är ”kysk” eller ”ren”, helt och hållet uppriktig eller på liknande sätt moraliskt oantastlig (Fine 1993). Om jag försöker beskriva ett bråk mellan en ungdom och en behandlingsassistent på en institution bör jag till exempel inte använda nedsättande eller förklenande ord, värdeomdömen och svepande sammanfattningar eller helt fångas av lokala termer (”han passar inte här”, ”hon har ju ADHD”). Jag måste undvika att insinuera skuld och ansvar och istället, så gott det går, visa och försiktigt tolka hur saker och ting gick till. Jag har ansvar för att inte reproducera fördomar och slentrianmässiga uppfattningar eller låsa mig vid mina eller kollegors tidigare beskrivningar och därmed våga riva upp den akademiska investering som ligger i dem. Det blir förstås en subjektiv bild, hur jag än gör, i bemärkelsen skapad av ett subjekt, men den blir också intersubjektiv eftersom den kläs i ord som förstås av flera subjekt och därmed delas. Den kritik som andra sedan riktar mot mitt sätt att teckna dessa bilder är i sig etisk. ”Det där sättet att skriva blir inte rättvisande”. ”Du framställer henne som... det blir fel”.

Etnografer kan föregripa sådan kritik genom att välja bort detaljer i sitt material, vilket dock skapar nya problem. ”Data are never presented in full”, skriver Fine (1993: 287), ”and choices are inevitable”. ”Car salesmen, clergymen, politicians, and participant observers massage the realities they share with their audiences.” Är det rätt eller fel? Det går inte att avgöra, en gång för alla. Men att all data skulle upp på bordet är inte realistiskt. Beskrivningarna från ett fält är skulpterade från det insamlade materialet och skulptören skär bort och gestaltar.

Denna sorts etik, som kretsar kring fältantecknandets stil, etnografens ärlighet och teoretiskt informerade blick, utgör en ständigt pågående diskussion (Emerson, Fretz & Shaw 1995: 22-23, 108-141; Fine 1993: 285-288). Seminarier och referee-granskningar, kurser och föreläsningar, recensioner och annan publicerad kritik bildar ett etiskt tryck mot forskarna som de i bästa fall föregriper för att arbeta så gott de kan och i varje fall aldrig kommer undan. Det är först och främst vid publicering som eventuella risker eller skador kan uppstå. ”... these risks/harms and benefits derive primarily from publications of findings and not directly from the conduct of research” (Emerson 2001: 145).

Men den blankettbaserade etikens data och dataskydd är något annat. Här underförstås den praktiska arkiveringen och hanteringen på kontoret som det mest känsliga – som om det ändå gällde register, personuppgifter, personskydd – och inte forskares kvalitativa beskrivningar och kommunicerade analyser av fältet. Hur forskarna tidigare har skrivit fältanteckningar eller citerat och gestaltat människor i en publikation behöver inte tas upp i en blankett. Men det, menar jag, kunde säga något om deras etik.

Informera

Jag menar alltså att etikgranskningens procedurer idag är relativt missriktade och trubbiga vad gäller etnografisk forskning, trots att denna forskning innehåller gott om etiska problem. En på förhand redovisad etik i ett givet projekt befinner sig långt från praktisk etik (Ryen 2014a: 237). Ett exempel på detta gäller forskningsinformationen, det vill säga plikten att informera forskningspersonerna om ens studie och inte genomföra den i hemlighet. Dold observation, till exempel, anses i regel fel eller i alla fall diskutabelt (Persson & Sellerberg 2011: 247; Fangen 2005: 218–223, Emerson 2011–137–139, Dingwall 1980: 888). Människor ska i regel inte riskera att hamna i en studie utan att känna till det. De måste ges möjlighet att säga ja eller nej och de måste informeras om studiens syfte och upplägg före sitt ställningstagande.

Även här underförstås vissa förhållanden. Det är inte svårt att dela ut informationsblad i god tid och sedan söka skriftligt samtycke så länge forskaren gör intervjuer på ett kontor. Man kan till exempel mejla ut informationen eller lämna över den på ett personalmöte och man kan sätta upp anslag i personalrummet. Man kan boka ett rum för intervjuer och lägga fram intervjutider på ett bord vid kaffeautomaten. Anställda kan i lugn och ro begrunda den utsända informationen – alla sitter framför skärmar – och överväga om de vill vara med. För säkerhets skull drar kanske forskaren samma information före intervjun och betonar särskilt frivillighet och anonymitet. Etikgranskningens produktion av samtyckesblanketter och långa informationsbrev är som gjuten för ett sådant fältarbete – och det är sannolikt ingen slump. Diskursen om etik produceras i kontorsmiljöer av människor med kontorsarbeten. Papper, möteslokaler, listor och informationsblad är naturliga element här. Ut trillar en föreställning om den etiska forskaren som kontorsmänniska, med namnbricka på kavajslaget och blanketter i hand.

Men etnografiska studier måste inte äga rum på kontor. Låt säga att forskaren vill tala med ungdomar eller unga vuxna på stan och att en del av poängen är just "stan", att samtalen äger rum där. Hur ska information och samtyckesblankett lämnas över då? Det blåser, det regnar, man står och hänger utanför en skolgård. Man berättar vad man håller på med och man möts av intresse. Det är väl inte omöjligt att använda informationsblad, kulspeppenna och blanketter i sådana situationer men det känns definitivt udda. När jag gjorde fältarbete bland trygghetsvandrare och säkerhetsvakter i Landskrona (tillsammans med Veronika Burcar Alm) var vi noga med att berätta vilka vi var och vad vi gjorde, men vi lämnade inte alltid över informationsblad eller inhämtade skriftligt samtycke. Ändå avbröt vi inte studien. Vi frågade, lyssnade, iakttog och antecknade. Vi ville veta hur trygghet utmanades och skapades på stan, såsom de involverade aktörerna såg det. Men pappersarbetet kring etiken stod inte i centrum – *vi* stod inte i centrum. Vi befann oss i marginalen av varje situation, i skuggan av stadsrummets interaktioner. Till skillnad från en bokad

intervju i ett konferensrum riktades inte uppmärksamheten mot oss och vi hade ytterst begränsade möjligheter att ändra detta faktum. Vi befann oss dessutom på offentlig plats, vilket brukar mildra kraven på allomfattande samtycke (Persson & Sellerberg 2011: 248). I likhet med Fangens (2005: 206) resonemang tycktes full information inte särskilt lämpligt. Det skulle "binda upp forskningen på ett opraktiskt sätt", för att låna hennes ord, kanske "avbryta situationens naturliga flyt".

Etnografer har sällan kontroll över fältet och strävar inte heller efter det. De försöker samla material om praktiker såsom de äger rum bortom deras kontroll, även om de på ett eller annat sätt blir innäslade i praktikerna på egen hand. Att då börja fumla med informationsblad är inte nödvändigtvis det bästa sättet att informera och skapa förtroende. Att på liknande sätt be om underskrifter på samtyckesblanketter är inte alltid heller lämpligt. Ingå i en studie? Skriva under med sitt namn? Det kan verka pliktskyldigt och formellt, som en alltför stor involvering, och det kan ge intryck av att bli synad. Att däremot prata och skämta med några forskare och muntligen godta att de använder det sagda i sin studie kan verka friare och mer görbart. Blanketter och informationsblad passar inte alltid in i fältmedlemmars vardag eller i etnografens fotarbete.

Det finns också paradoxer inbyggda i skillnaderna mellan det förväntade informationsarbetet och det praktiska. Man tänker sig lätt att information om en studie kan ges vid ett tillfälle, att saken sedan är färdig och informationen exklusivt fäst vid den aktuella miljön. "Nu är alla berörda informerade!" I själva verket kan informationen lika gärna ändras eller migrera i miljön och rentav lämna den. Fältmedlemmar kan berätta om studien för vänner och kollegor och därmed reducera möjligheten för forskaren att anonymisera miljön som helhet i framtida presentationer och publikationer. De kan ändra och lägga till, värdera och skvallra, kritisera och berömma, ignorera och glömma. Informationen är långt ifrån placerad eller fastlåst, statisk eller invändningsfri (vilket antyds av det skenbart neutrala ordet information). Och miljön kan mycket väl präglas av en trafik av aktörer som egentligen inte räknas in i studien men som gör legitima besök och som så att säga obehörigt kan införskaffa forskningsinformation.

Det sistnämnda inträffade i min studie av skolarbete på särskilda ungdomshem. Jag hade ålagts av etikprövningsnämnden att sätta upp information om min närvaro – med namn och foto – i lokalerna, så att alla ungdomar och all personal fick veta vem jag var och vad jag gjorde, även om jag inte lyckats informera alla personligen (vilket jag också gjorde, fast då stegvis). I etikblanketten lät det bra. Institutionen framstod där som en helt sluten miljö, institutionsmedlemmarna som en avgränsad grupp, ungefär som en skolklass som klassföreståndaren kan informera. I praktiken är det dock annorlunda. Folk vandrar fram och tillbaka. Vikarier, anhöriga, poliser, hälso- och sjukvårdspersonal, hantverkare, leverantörer, konsulter, tjänstemän från huvudkontoret,

praktikanter – ett ungdomshem är relativt poröst. Det släpper dagligen in och ifrån sig olika aktörer. På en konferens några månader efter en period av fältarbete blev jag haffad av en annan forskare. ”Jag såg att du var i Humhumhusen!” utropade hon glatt. Jag skruvade på mig. Vad skulle jag svara? Det visade sig att forskarkollegan hade haft ett ärende på en av institutionerna i min studie och sett mitt anslag i en korridor, med namn och foto och utförlig beskrivning av projektet. Med ens blev det lite svårare för mig att skydda de involverades identiteter. Humhumhusen hade jag aldrig skrivit ut i texter eller yppat till kollegor. Nu visste jag att andra visste.

Återigen: min poäng är inte att etnografiska studier skulle klara sig utan etisk diskussion och kritik. Poängen är att diskussionerna uteblir. De transformerar till ansökningar och orderliknande beslut. I den processen blir det svårt eller omöjligt att argumentera för det som utgör etnografins signum. Att exempelvis förespråka situationsbundna och därmed varierande metoder för information (och samtycke), framväxta i fältarbetet såsom det utvecklas, rimmar dåligt med etikgranskningens dragning åt det kategoriska och kontrollerade. Ska vissa få skriftlig information och andra inte? (Fangen 2005: 209.) Ska anslag användas ibland, om det passar? Det framstår som misstänkt. Rättare sagt: det framstår som misstänkt utifrån en viss blick, en etnografiskt otränad blick. Fangen (2005: 209), till exempel, skriver uttryckligen om det legitima i att informera olika aktörer olika mycket. ”Det beror på vad du är ute efter, och vad det är du forskar om.”

”Fullständig öppenhet är omöjligt under loppet av ett fältarbete, på grund av metodens flexibilitet – hela metoden bygger på att förutsättningarna ständigt revideras, efter hand som du tillägnar dig ny kunskap. Ofta är det också för många deltagare närvarande för att du skall kunna informera alla lika mycket.”

Mer sarkastiskt formulerat skriver Gary Alan Fine (1993: 274–277) om bilden av den fullständigt uppriktiga etnografen som en av den idealiserade etnografins lögnar. Även den mycket öppna fältforskaren vet med sig att det kan finnas stor nytta i att vara vag om forskningens specifika innehåll – och i regel vet man själv inte riktigt innehållet (jfr Emerson 2001: 135–137).

I en av mina första studier, den om anhöriga i hjärnskadevården, försökte jag analytiskt binda samman olika miljöer som hade just hjärnskadevård gemensamt. Jag samlade in material på olika ställen: en neurologisk avdelning, en avdelning för rehabilitering, ett aktivitetscentrum och en anhörigförening (Wästerfors 1998). Jag försökte skildra hur anhöriga uppfattades och tillskrevs betydelse, det var den röda tråden, alltmedan miljöerna växlade för att spegla de skadade patienternas ”resa” i vården. Detta ägde rum före de etiska kommittéernas tid så några formella texter med forskningsinformation förväntades knappast, men jag kan föreställa mig hur tungrott och tidsödande det skulle ha

varit att genomföra forskningen idag. Informationsutskick och anslag till alla dessa platser, blanketter och namnlistor på de som samtyckt – jag tror jag hade drunknat i administration. Min metod bestod i att muntligt berätta om studien och hålla kontinuerlig kontakt med fältet.

Försäkra

Föreställningar om stark kontroll och personansvar återfinns i talet om försäkringar. I ansökningsblankettens punkt 3:5 ställs frågan "Vilket försäkrings-skydd finns för de forskningspersoner som deltar i projektet?" (I webbformulärets punkt 8:6.) Eventuella skador "som kan uppkomma i samband med forskningen" ska täckas av en försäkring. Två gånger har jag blivit anmodad att förklara för etikprövningsnämnden varför jag varken ämnar kontrollera eller tillhandahålla försäkring, båda gångerna i studier om personer med funktionsnedsättningar. Den första gällde teve- och datorspel, den andra tillgänglighet.

Båda gångerna har jag blivit förbluffad. Jag har gjort kvalitativa studier sedan slutet av 1990-talet och aldrig tidigare fått frågan hur jag har försäkrat människor som jag intervjuat, följt med, iakttagit eller på andra sätt hämtat material från. Vilka risker underförstås? Vilka skador? Att studierna där frågan dök upp gäller personer med funktionsnedsättningar är nog ingen slump. Det är lätt att uppfatta denna kategori som svag och extra värnlös. Nämnden blir förmodligen särskilt mån om att inte framstå som om den tillät att sådana personer utsätts för risker. Men ingen av dessa studier var upplagda som experiment. Vi ville inte prova en ny behandling eller ett nytt spel, ta med informanterna till en annorlunda och farlig miljö eller på andra sätt förändra deras vardag. Tvärtom, studierna är etnografiska i den meningen att de vill skildra det som redan händer på fältet. Det finns redan personer med funktionsnedsättningar som spelar teve- och datorspel. Vi ville få tag i dem. Och personer med funktionsnedsättningar befinner sig redan på platser med bristande tillgänglighet. Det vill vi undersöka. Vi ville inte förändra deras vardag, testa dem eller flytta dem från ett ställe till ett annat.

Det kan förstås finnas risk för skador i alla studier, precis som i all sorts vardag. Men, som Hammersley och Atkinson (2007: 228) påpekar, det finns en tendens att dramatisera både skaderisken och risken för moraliska övertramp. Etnografen får anta att personer på fältet har egen försäkring. I ett etnografiskt projekt ligger det bortom forskarens ansvar och kontroll. Det går inte att ålägga en etnograf att praktisera omsorg om människors väl och ve på fältet till den grad att det avkrävs en förklaring till varför nya och särskilda försäkringar inte tecknas. Etnografiska studier låter sig inte förstås i försäkringstermer, oavsett om funktionsnedsättningar är inblandade eller inte. Om så skulle vara fallet skulle etnografen upphöra och ersättas av något annat, såsom experimentstudier eller aktionsforskning.

Krocken mellan etnografi och dagens etikgranskning vad gäller försäkringar blir därför belysande. På ena sidan ett – till synes – ansvarslost och vimsigt sätt att bedriva studier, på andra sidan ett – till synes – legitimt krav på ansvar och kontroll. När väl det sistnämnda har letat sig in i etikdiskussionen kan det bli svårt att skaka av sig. Det framstår som lättvindigt att invända mot krav på försäkringar, som om forskaren bara brydde sig om konventionellt definierade risker och inte var känslig för möjligheten att vad som helst kan hända och att kontroll därför är nödvändigt.

Krocken finns men den är samtidigt en distraktion. Etnografiska studier för nämligen med sig egna risker mot vilka inga försäkringar hjälper. De syns inte i en blankettbaserad etikgranskning. Det finns till exempel en risk att en studerad miljö beskrivs på ett sätt som är oigenkännligt för de involverade, så att deras angelägenheter och vardag inte görs rättvisa (jfr Simpson 2011: 389). Det finns en risk för att begrepp flygs in från en trendsättande teoretiker som inte alls passar för att förstå vad som händer på fältet och istället förvanskar det eller skuffar undan det mest väsentliga (jfr Aspers 2011: 122-125). Forskningspersonerna riskerar knappast att skadas i direkt bemärkelse men de riskerar att – i slutändan, när studien publiceras och når andra forskare och allmänheten – representeras på ett egendomligt sätt. Att skriva fältanteckningar, till exempel, handlar mindre om att passivt registrera fakta och mer om att aktivt tolka och begripliggöra (Emerson, Fretz & Shaw 1995: 8-9). Vissa saker noteras, andra ignoreras. Alltsammans transformeras från ett överväldigande ”här-och-nu” till en slimmad text (Fine 1993: 290, Emerson 2001: 133). En etnografiskt känsliggjord etikgranskning borde kunna diskutera det snarare än försäkringar.

Ett av mina mest laddade *ethical moments*, för att använda Simpsons (2011) ord, ägde rum när jag en morgon gick in i skollokalerna på ett ungdomshem bara för att upptäcka att en av ungdomarna satt och läste i min tidigare rapport från just ungdomshem. Han läste med skeptisk min, tyckte jag, och bläddrade lite planlöst. Senare började han läsa högt ur mina analyser och citat från fältanteckningar – gillande, visade det sig. Då, om inte förr, fick jag en påtaglig känsla av det som Fangen (2005: 211) framhåller, att etnografer ”bör eftersträva att skriva om dem [fältmedlemmarna] på ett ansvarsfullt sätt”.

Tacka

Slutligen vill jag dröja kvar vid en tredje detalj som har förbryllat mig mycket. I granskningen av ett informationsbrev som innehöll frasen ”jag är ytterst tacksam för er hjälp!” – intill påpekanden att all medverkan är frivillig – fick jag beskedet att tackande inte är lämpligt. Sådana ”övertalande inslag” ska inte förekomma, menade kommittén. Andemeningen var att forskningspersoner genom ett tack kan förmås att delta i en studie trots att de från början egentligen inte vill eller inte riktigt har bestämt sig. Ett tack kan få dem att trotsa sin

vilja och ta det sista steget. För att få ansökan godkänd strök jag denna formulering. På så sätt undvek jag att ge kommittén intryck av att jag var beredd att spela med tacksamhet och låta den "övertala".

Jag har lekt med tanken att tacka etikprövningsnämnden för denna anmärkning (även om det ju riskerar att missförstås) eftersom den faktiskt har underlättat mina fältkontakter. Jag fick en anekdot att berätta som blev föremål för skämt och ironi och som många uppfattade som talande för akademiskt pedanteri. På ett ungdomshem, till exempel, berättade jag hela historien och mötte stor munterhet. Därefter fick jag inte tacka på ett tag, varken i mejl eller i matsalen. Ungdomar och behandlingsassistenter tackade däremot mig, "för jag får ju tacka!" Dagarna blev extra glada och trevliga.

För mig är det en fantastisk tanke att reglera tack. Att tacka tillhör de artig-hetsfraser och sociala smörjmedel som nästan bara märks när de uteblir. (Jfr att sluta hälsa, Asplund 1987, Collins 2004 17.) Man tackar utan beräkningar, som etnograf och medborgare. Det är synnerligen svårt att inte tacka när man tillbringar lång tid bland människor som bjuder på sin tid, anstränger sig för att förklara det som för dem är banalt och presenterar en för kollegor, klienter, vänner och andra utan att man har något särskilt att komma med. Kommittén kan förstås ha syftat enbart på informationsbrevet men även det ter sig underligt. Varför skulle förbjudna uttryck i skrift vara tillåtna i tal? Blir det mindre övertalande om tack ges muntligt snarare än skriftligt? Informationsbrevets tack speglade mycket riktigt det tackande som jag sprider i e-post, SMS och samtal av alla möjliga slag, så nämnden identifierade verkligen något väsentligt.

Tackandets socialitet kan ringas in både normativt och deskriptivt, både i termer av etikett (ibland kallad den lilla etiken) och i termer av samtalsanalys. När jag var som mest förbryllad tog jag kontakt med Magdalena Ribbing, Dagens Nyheters dåvarande expert på frågor om "hyfs och stil". Jag berättade om mitt arbete som fältarbetande forskare på deltid och undrade om jag kanske hade fel, om tackandet ändå kunde vara övertalande och alltså framfusigt eller påtryckande på något sätt. Ribbing svarade bestämt att jag skulle fortsätta tacka. Att tacka har "ingenting med övertalning eller påtryckning att göra". "Naturligtvis ska du tacka för den tid andra ger dig och den ansträngning de gör, båda-dera frivilligt och utan myndighetskrav, och därför än mer rimligt att tacka för." Om jag som forskare *inte* hade tackat "skulle kritik ha varit befogad". Att fortsätta tacka, däremot, vittnar om kunskap om "så kallat vanligt folks sätt att bete sig visavi andra", skrev Magdalena Ribbing till mig (hon godkände också att jag citerade henne).

Samtalsanalys framhåller på liknande sätt tackandets rutinmässiga och pragmatiska funktioner. "Att tacka andra människor och själv bli tackad är något vi oftast gör flera gånger om dagen och i de flesta fall dessutom utan att tänka på hur vi gör eller varför", skriver samtalsforskaren Inga-Lill Grahn (2018: 89). Utifrån hennes distinktioner tror jag att de tackhandlingar som är

aktuella i etnografiskt fältarbete inte bara är så kallade responsiva tack utan också ett annat slags tack. Etnografen tackar inte bara som direkt respons på föregående yttrande, alltså som en replikerad markör för något att tacka för (till exempel "välkommen!", "tack!"), utan också som ett *förstadrag*, utan att något att tacka för har uttryckts omedelbart innan (Grahns 2018: 95). Ett sådant så kallat *initierande tack* har mer implicita skäl, påpekar Grahns. Det fungerar som en kommentar till samtalet eller mötet i sin helhet, det syftar på ett längre sjok av händelser. "Tack för idag!", "tack så mycket, då", "då jag får jag tacka och så ses vi förhoppningsvis nästa torsdag", "tack, tack".

Finessen med sådana initierande tackhandlingar är att de inte skapar förväntningar om en fortsättning utan tvärtom kan avsluta eller åtminstone påbörja avslutandet av en interaktion (i Sverige ofta först efter att motparten också tackat). Som samtalsanalytiker brukar påpeka är det nämligen inte helt enkelt att lämna pågående interaktioner utan att trampa i klaveret. Ett avslutande tack kan lösa problemet. Medan vår intuitiva föreställning om att tacka handlar om att vi tackar för något som just har sagts eller räckts över kan vi alltså lika gärna runda av ett helt möte med ett tack, till exempel ett studiebesök eller en intervju. Det syftar då på interaktionen eller uppmärksamheten i sin helhet (Grahns 2018: 106–107). Motsvarande avslutande tack finner vi i mängder av brev och utskick som på olika sätt vädjar om vårt intresse, vår uppmärksamhet eller frågar efter hjälp. Ett tack uttrycker då inget krav eller påtryckning utan ungefär "så vänligt av dig att du läste/lyssnade ända hit! Nu är det slut". En avsaknad av tack kan rentav tolkas som ett otydligt slut, som om man missat slutet eller som om motparten bara vänt på klacken och gått iväg.

Enkäter och missivbrev, till exempel, bör enligt metodologer avslutas med tack, och tackkort till de som svarat rekommenderas (Trost 2001: 73, 97–98, 108). Flera telefonintervjuer som jag tillfrågats om (som intervjuad) har avslutats med tack, även de som jag avböjt att medverka i. Jag deltog i en undersökning från EU-kommissionen för några år sedan där intervjuaren första gången gjorde hembesök, andra gången stämde träff på ett bibliotek. Vi fyllde i webbaserade formulär tillsammans. Hon rundade av genom att tacka flera gånger.

I ljuset av praktisk forskning och samtalsanalys ter sig nog etikprövningsnämndens idé om övertalande och felaktiga tack som hemmasnickrad. Ett tack till en kontaktperson på exempelvis en arbetsplats eller i en organisation är sannolikt förväntat, både i brev och direkt interaktion, och måste alltså inte uttrycka skuld eller påtryckning för något. Den moraliska tyngd som nämnden tillskriver tackandet lyser med sin frånvaro. I samtalsanalys och samhällsvetenskaplig materialinsamling finns snarare ett ymnigt och snabbt förbiilande tackande med pragmatiska funktioner – sannolikt möjligt att tolka som en del i att skapa och upprätthålla relationer (Emerson, Fretz & Shaw 1995; Emerson 2001: 113–131). Jag har förstås inte gjort någon detaljerad granskning av mina samtal med fältmedlemmar som skulle kunna motsvara Grahns analys men

tills motsatsen är bevisad är det förmodligen klokt att utgå från att etnografiskt tackande i stort inte avviker från tackande i andra sammanhang.

Tackförbudet är en lustig detalj men belysande. Den exemplifierar inte bara det speciella diskursiva universum som en blankettbaserad etikgranskning ibland tycks sväva runt i, där ord och fraser ges kommitté-specifika betydelser, utan också dess linjära föreställning om forskning. Informationsbrevet, till exempel, tänker man sig avpassat för början av projektet. Det ska då vara neutralt och inte förutsätta deltagande. Men i etnografiskt fältarbete kan man ramla in i ett samtal som visar sig vara överraskande relevant för studien vid vilken tidpunkt som helst, kanske sista dagen. Då kan det vara trevligt att kunna hala fram ett informationsblad. Då kan det vara lämpligt att det uttrycker lite tacksamhet.

Avslutning

I den här artikeln har jag försökt argumentera för att den formella och blankettbaserade etikgranskningen fram till skrivande stund inte är särskilt väl anpassad för etnografisk forskning. Granskningen lyckas inte identifiera eller diskutera de etiska problem som etnografer brukar diskutera och skapar istället nya etiska dilemman, till exempel genom att underförstå linearitet, personansvar och långtgående kontroll från forskarnas sida. Etnografins (idealt sett) följsamma och flexibla fältarbete på fältet är svårt att sammanfatta i förväg och i ett formulär. Det blir rentav i sig ett etiskt problem att fylla i ett formulär. Ska jag skriva som det "är" (som jag tror det blir och som det brukar vara) eller som jag förväntas skriva, för att få igenom ansökan? Forskare frågar varandra. De lånar ut sina fraser till varandra i korridorerna och utbrister "skriv så här", "det funkade för oss!" Hammersley och Atkinson (2007: 226) talar om kommittéernas "begränsade intellektuella legitimitet". Dingwall (1980: 884) talar om formella etiska koder som en fråga om "public relations".

Samtidigt dröjer sig ängslan kvar – och de "utom-kontorsliga" etiska problemen. Fangen (2005: 204) varnar uttryckligen för att "gå ensam" med fältarbetets etiska dilemman. Forskaren måste ha kollegor att diskutera med och en levande vokabulär för att klä sina känslor i ord. Aspers (2011: 116) menar att yngre forskare ofta överdriver sin betydelse i förhållande till fältet och tror att de påverkar mer än de verkligen gör. Flera metodologer lyfter fram det personliga ansvaret och det kontinuerliga övervägandet snarare än att göra det så enkelt för sig att man överlämnar problemen till offentliga regleringsinstanser. Även övervägandet av de konflikter som instansernas påbud innebär ska etnografen klara av på egen hand. "... ethnographers must weigh up how to deal with any conflicts between their own ethical judgements and those of ethical regulators, and between the demands of regulation and the methodological or practical requirements of their research" (Hammersley & Atkinson 2007: 225).

Jag misstänker att kommittéformerna i sig ställer sig i vägen. Istället för en diskussion infinner sig en räckta beslut och kompletteringar där utrymmet för exemplifiering och nyansering är relativt begränsat. Ingen diskuterar med ett protokoll. Man kan förstås tänka sig ett annat slags formulär som konstruerats av kvalitativa metodologer – det kunde vara ett alternativ – men det är också möjligt att den formella etikprövningsproceduren har blivit överutnyttjad och gradvis kommit att tillskrivas en allt starkare och oöverlagd status som *gatekeeper*. Flera etnografiska projekt som idag granskas skulle troligen vara lika etiskt godtagbara utan nämndgranskning. Flera projekt skulle troligen ha vunnit på att granskas i mitten eller mot slutet snarare än innan, och då i seminarieform eller i en etisk redovisning. Samtidigt har kraven på kommittébaserad och initial granskning skärpts på senare tid, från både anslagsgivare och tidskrifter. Med den nya lagstiftningen *General Data Protection Regulation* (GDPR) och en expansiv tolkning av begreppet persondata följer krav på granskning av studenters arbeten. Etikgranskare tycks vara redo att ta emot alltfler ansökningar från alltfler aktörer angående alltfler ämnen och fält. Ändå är det mig veterligen svårt att fastställa om kvalitativ forskning verkligen har blivit mer etisk eller om medborgarna uppfattar sig som allt bättre bemötta.

I början av 2000-talet deltog jag i ett seminarium vid UCLA, Los Angeles, med etablerade och etnografiskt orienterade sociologer i USA, såsom Howard S. Becker och Jack Katz. Stämningen var smått upprörd över de då nya etiska regleringar som verkade göra det svårt eller omöjligt att genomföra fältstudier av den typ som de hittills hade gjort. Becker föreslog vid ett tillfälle att ”då kan vi väl alla kalla oss journalister!” Anledningen var att någon hade påpekat att reportrar inte behövde följa lika strikta regler i sina fältkontakter – intervjuer och deltagande observationer – och att forskarna därmed riskerade att bli akterseglande vad gäller insamlingen av material. Scheper-Hughes (2004: 44-45) applicerade faktiskt denna taktik i sina studier av organhandel. Hon insåg på förhand att projektet aldrig skulle passera den etiska kommittén på vanligt sätt och begärde därför att denna gång bli betraktad som undersökande reporter med inriktning mot mänskliga rättigheter. Då fick hon till slut tillstånd. Efter seminariet skrev Katz (2006, 2007) kritiska artiklar om det allt mäktigare systemet med *Institutional Review Boards* i USA och dess censurerande tendenser (se även Persson & Sellerberg 2011: 247).

Idag tror jag att utvecklingen närmar sig den punkt då den blankettbaserade etikgranskningen om inte hindrar så i alla fall avsevärt försvårar, försinkar, döljer och byråkratiserar insamlandet av kvalitativt material, alltmedan journalister mer framgångsrikt lyckas försvara sin frihet i relation till redaktioner och förlag. Prisade reportageböcker som *De förklädda flickorna i Kabul* av Jenny Nordberg (2015) eller *De förlorade barnen* (2013) av Jens Mikkelsen och Katia Wagner bygger på undersökningar som jag misstänker skulle ha tagit mycket lång tid att motivera i nämnd-etiskt korrekta termer, om de ens någonsin hade

godkänts. Att tala med och följa familjer i Afghanistan vars förpubertala flickor kläs i pojkkläder i ett försök att manipulera ett synnerligen patriarkalt samhälle (Nordberg) eller att på liknande sätt följa gömda barn och ungdomar i Sverige i en rättslig skuggvärld (Mikkelsen och Wagner) – hur många blanketter, informationsblad, försäkringar, intervjuguider, observationsscheman och ”icke-tackande” förhållningssätt hade inte det krävt? Etikprövningsnämnderna hade sannolikt begärt att etnograferna (reportrarna) skulle utöva etisk kontroll över fält som knappast hade låtit sig underordnas utan, tvärtom, slingrat sig ur varje grepp och därmed helt undgått att bli beskrivna.

Etnografi har nog ett visst folkligt stöd och är egentligen inte begränsad till akademiker. Suget efter relativt inkännande och målade studier lär inte avta i samhället i stort. Till och med rapporter från Brottsförebyggande rådet kan idag bygga på deltagande observation (se t ex *Polisens möte med organiserad brottslighet* 2009: 23). Och ett hårt byråkratiskt och relativt misstänkliggörande tryck kan etnografer nog lära sig att hantera. Om de är vana vid att anpassa sig, charma och utbyta fraser på fältet kan de uppvisa samma kompetenser i planer, blanketter, brev och redogörelser. Alla människor i samhället måste visa olika sidor för olika publikationer.

Men risken finns ändå att ett eller annat försök att beskriva och förklara samhället på basis av närhet till människor, grupper och miljöer i framtiden antingen göms bakom en fraseologisk fasad eller flyttar någon annanstans, ut från universiteten och in i journalistik, film och litteratur, fiktion och reportage. Då blir kanske alla statligt försörjda samhällsvetare äntligen linjära, distanserade, kontrollerande och ansvarsfulla i formell bemärkelse. Men samhällsvetenskapen blir blekare och fattigare.

Bilaga

FRÅGOR UR TIDIGARE PAPPERSBLANKETT FÖR ANSÖKAN OM ETIKPRÖVNING (URVAL)

- 2:1 Sammanfattande beskrivning av forskningsprojektet
- 2:2 Vilken/vilka vetenskapliga frågeställningar ligger till grund för projektets utformning?
- 2:3 Redogör för resultat från relevanta djurförsök (Gäller klinisk behandlingsforskning)
- 2:4 Redogör översiktligt för undersökningsprocedur, datainsamling och datas karaktär

- 2:5 Redogör för om insamlat biologiskt material kommer att förvaras i en biobank
- 2:6 Dokumentation, dataskydd och arkivering
- 2:7 Redogör för tidigare erfarenheter (egna och/eller andras) av den använda proceduren, tekniken eller behandlingen
- 3:1 Hur görs urvalet av forskningspersoner?
- 3:2 Ange relationen mellan forskare/försöksledare och forskningspersonerna
- 3:3 Redogör för det statistiska underlaget för studiepopulationens (-ernas)/ undersökningsmaterialets (-ens) storlek
- 3:4 Kan forskningspersonerna komma att inkluderas i flera studier samtidigt eller i nära anslutning till denna? I så fall, vilken typ av forskning?
- 3:5 Vilket försäkringsskydd finns för de forskningspersoner som deltar i projektet?
- 3:6 Vilken ekonomisk ersättning eller andra förmåner utgår till de forskningspersoner som deltar i projektet och när betalas ersättningen ut?
- 4:1 Proceduren för och innehållet i den *information* som lämnas då forskningspersoner tillfrågas om deltagande
- 4:2 Hur och från vem inhämtas *samtycke*?
- 5:1 Redogör för alla risker som deltagandet kan medföra för forskningspersonerna
- 5:2 Redogör för möjlig nytta för de forskningspersoner som ingår i projektet (gäller särskilt behandlingsforskning)
- 5:3 Identifiera och precisera om eventuella etiska problem (fördelar/nackdelar) kan uppstå i ett vidare perspektiv genom projektet
- 6:1 Hur garanteras forskningshuvudmannen och medverkande forskare tillgång till data (anges vid t.ex. uppdragsforskning) och vem ansvarar för databearbetning och rapportskrivning?
- 6:2 Hur kommer resultaten att göras offentligt tillgängliga? Kommer studien att insändas för publicering i vetenskaplig tidskrift eller publiceras på annat sätt?
- 6:3 På vilket sätt garanteras forskningspersonernas rätt till integritet när materialet offentliggörs/publiceras?

FRÅGOR UR NUVARANDE WEBBFORMULÄR FÖR ANSÖKAN OM ETIKPRÖVNING (URVAL)

- 2.1 På vilket eller vilka sätt handlar projektet om forskning enligt § 3-4 i etikprövningslagen?

(Alternativ: § 3a Forskningen kommer att samla in känsliga personuppgifter, § 3b Forskningen kommer att samla in personuppgifter om lagöverträdelse, § 4.1 Forskningen innebär ett fysiskt ingrepp på en forskningsperson, § 4.2 Forskningen utförs enligt en metod som syftar till att påverka forskningspersonen fysiskt eller psykiskt, eller så innebär forskningen en uppenbar risk att skada forskningspersonen, § 4.3 Forskningen avser studier på biologiskt material som har tagits från en levande människa och kan härledas tillbaka till denna människa, § 4.5 Forskningen avser studier på biologiskt material som tagits från en avliden människa och kan härledas tillbaka till denna, §4.4 Forskningen avser ett fysiskt ingrepp på en avliden människa)

- 2.2 Ange vilken typ av känsliga personuppgifter som kommer behandlas i projektet

(Alternativ: Ras eller etniskt ursprung, Politiska åsikter, Religiös eller filosofisk övertygelse, Medlemskap i fackförening, Hälsa, En persons sexualliv eller sexuella läggning, Genetiska uppgifter, Biometriska uppgifter som entydigt identifierar en person)

- 3.2 Skriv en populärvetenskaplig sammanfattning av forskningsprojektet

- 3.3 Vad är det vetenskapliga syftet med projektet?

- 3.4 Vilka är de vetenskapliga frågeställningarna?

- 4.1 Redogör för metod inkl. proceduren, tekniken eller behandlingen

- 4.2 Redogör för på vilket sätt metoden skiljer sig från klinisk rutin eller den ordinarie behandlingen

- 4.3 Redogör för tidigare erfarenheter (egna och/eller andras) av den använda proceduren, tekniken eller behandlingen

- 6.1 Redogör för datainsamling och datas karaktär

- 6.2 Redogör för det statistiska underlaget för studiepopulationen/undersökningsmaterialets storlek

- 6.3 Hur kommer undersökningsprocedurerna att dokumenteras?

- 6.4 Hur kommer insamlad data att hanteras och förvaras?

- 7.1 Vilka risker kan ett deltagande medföra för de forskningspersoner som ingår i forskningsprojektet?
- 7.2 Vilken nytta kan ett deltagande medföra för de forskningspersoner som ingår i forskningsprojektet?
- 7.3 Gör en värdering av förhållandet mellan riskerna och nyttan av projektet
- 7.4 Beskriv hur projektet har utformats för att minimera riskerna för forskningspersonerna
- 7.5 Identifiera och precisera om eventuella etiska problem (nackdelar/fördelar) kan uppstå i ett vidare perspektiv genom forskningsprojektet
- 8.1 Hur görs urvalet av forskningspersoner?
- 8.2 Hur många forskningspersoner kommer att inkluderas i forskningsprojektet?
- 8.3 Vilka urvalskriterier kommer att användas för inklusion?
- 8.4 Vilka urvalskriterier kommer att användas för exklusion?
- 8.5 Ange relationen mellan forskare och forskningspersonerna
- 8.6 Vilket försäkringsskydd finns för de forskningspersoner som deltar i forskningsprojektet?
- 8.7 Redogör för den beredskap som finns för att hantera oväntade bifynd eller händelser under forskningsprocessen som kan äventyra forskningspersonernas säkerhet
- 8.8 Kommer ekonomisk ersättning eller andra förmåner betalas ut till forskningspersonerna?
- 9.1 Kommer forskningspersonerna att informeras om forskningsprojektet och tillfrågas om de vill vara med eller inte?
  - 9.1.1 Hur, när (i vilket skede) och av vem informeras och tillfrågas forskningspersonerna?
- 9.2 Kommer barn under 18 år att ingå i forskningsprojektet?
- 9.3 Kommer forskningspersoner, vars mening på grund av sjukdom, psykisk störning, försvagat hälsotillstånd eller något annat liknande förhållande inte kan inhämtas, att ingå i forskningsprojektet?
- 10.1 Kommer projektet att begära ut uppgifter från ett befintligt register?
- 11.1 Kommer biologiskt material att nyinsamlas för projektet?

- 11.2 Planerar projektet att använda biologiskt material från en eller flera befintliga provsamlingar?
- 12.1 Finns det relevanta resultat från djurförsök?
- 13.1 Hur garanteras tillgång till data för forskningshuvudmannen och medverkande forskare?
- 13.2 Vem eller vilka ansvarar för databearbetning och skriftlig redovisning av resultaten?
- 13.3 Hur och när planeras resultaten att offentliggöras?
- 13.4 På vilket sätt garanteras forskningspersonernas rätt till integritet när materialet offentliggörs?
- 15.6 Kommer enkäter, frågeformulär, intervjuguider eller intervju frågor att användas i projektet?
- 15.7 Kommer forskningen innebära att forskningspersonerna exponeras för joniserad strålning?

Referenser

- Adler, Patricia A. & Adler, Peter, 1991. *Membership Roles in Field Research*. Newbury Park, CA: SAGE.
- Aspers, Patrik, 2011. *Etnografiska metoder*. Malmö: Liber.
- Asplund, Johan, 1987. *Om hälsningsceremonier, mikromakt och asocial pratsamhet*. Göteborg: Korpen.
- Buscatto, Marie, 2018. "Doing Ethnography: Ways and Reasons", i Flick, Uwe (red.), *Handbook of Qualitative Data Collection*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington, Melbourne: SAGE.
- Bommenel, Elin, 2006. *Sockerförsöket. Kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*. Lund: Arkiv.
- Charmaz, Kathy, 1991. *Good Days, Bad Days. The Self in Chronic Illness and Time*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Collins, Randall, 2004. *Interaction Ritual Chains*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Dingwall, Robert, 1980. "Ethics and ethnography", *Sociological Review* 28: 4: 871-891.
- Eliasoph, Nina, 1998. *Avoiding politics: How Americans produce apathy in everyday life*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Emerson, Robert M., Fretz, Rachel I. & Shaw, Linda L., 1995. *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Emerson, Robert M. & Gardner, Carol Brooks, 1997. "Bus Troubles. Public Harassment and Public Transportation", *Perspectives on Social Problems* 9: 265-273.
- Emerson, Robert M., 2001. "Fieldwork Practice. Issues in Participant Observation", i Emerson, Robert M. (red.), *Contemporary Field Research. Perspectives and Formulations*. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press.

- Fangen, Katrine, 2005. *Deltagande observation*. Malmö: Liber.
- Fine, Gary Alan, 1993. "Ten Lies of Ethnography. Moral Dilemmas of Field Research", *Journal of Contemporary Ethnography* 22: 3: 267-294.
- Fine, Gary Alan, 2003. "Towards a Peopled Ethnography. Developing Theory from Group Life", *Ethnography* 4: 1: 41-60.
- Flower, Lisa, 2018. *Loyalty Work. Emotional interactions of defence lawyers in Swedish courtrooms*. Lund: Lund University.
- Fred, Mats, 2018. *Projectification. The Trojan horse of local government*. Lund och Malmö: Lund University & Malmö University.
- Gobo, Giampietro, 2009. *Doing Ethnography*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington: SAGE.
- Grahn, Inga-Lill, 2018. "Initierande tackhandlingar i sverigesvenska och finlandssvenska vårdsmöten – sekvensorganisering och funktion", *Språk och interaktion* 4: 4.
- Hammersley, Martyn & Atkinson, Paul, 2007. *Ethnography. Principles in practice*. London & New York: Routledge.
- Hannerz, Erik, 2015. *Performing Punk*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hoff, David, 2003. *Varför etiska kommittéer?* Lund: Lund Studies in Sociology of Law, Lund University.
- Johnson, John M., 1975. *Doing Field Research*. New York: The Free Press.
- Katz, Jack, 2006. "Ethical escape routes for underground ethnographers", *American Ethnologist* 33: 4: 499-506.
- Katz, Jack, 2007. "Toward a Natural History of Ethical Censorship", *Law & Society Review* 41: 4: 797-810.
- Lalander, Philip, 2009. *Respekt. Gatukultur, ny etnicitet och droger*. Malmö: Liber.
- Luhkakallio, Eeva & Eliasoph, Nina, 2014. "Ethnography of Politics and Political Communication. Studies in Sociology and Political Science", i Kenski, Kate & Hall Jamieson, Kathleen (red.), *The Oxford Handbook of Political Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Mertens, Donna M., 2018. "Ethics of Qualitative Data Collection", i Flick, Uwe (red.), *Handbook of Qualitative Data Collection*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington, Melbourne: SAGE.
- Mapedzhahama, Virginia & Dune, Tinashe, 2017. "A Clash of Paradigms? Ethnography and Ethics Approval", *SAGE Open* January-March 1-8.
- Mikkelsen, Jens & Wagner, Katia, 2013. *De förlorade barnen – ett reportage*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Nordberg, Jenny, 2015. *De förklädda flickorna i Kabul*. Stockholm: Bonnier.
- Persson, Anders & Sellerberg, Ann-Mari, 2011. "Lyssnande på offentliga platser", i Fangen, Katrine & Sellerberg, Ann-Mari (red.), *Många möjliga metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Petterson, A., Olsson, U. & Fjellström, C., 2004. "Family life in grocery stores. A study of interaction between adults and children", *International Journal of Consumer Studies* 28: 4: 317-328.
- Polisens möte med organiserad brottslighet*, 2009. En undersökning om otillåten påverkan. Stockholm: Brottsförebyggande rådet 2009: 7.

- Ryen, Anne, 2004a. "Ethical issues", i Seale, Clive, Gobo, Giampietro, Gubrium, Jaber F. & Silverman, David (red.), *Qualitative Research Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Ryen, Anne, 2004b. *Kvalitativ intervju. Från vetenskapsteori till fältstudier*. Malmö: Liber.
- Scheper-Hughes, Nancy, 2004. "Parts unknown. Undercover ethnography of the organs-trafficking underworld", *Ethnography* 5: 1: 29-73.
- Simpson, Bob, 2011. "Ethical moments. Future directions for ethical review and ethnography", *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 17: 2: 377-393.
- Sjöberg, Katarina, 2011. *The Ethnographic Encounter*. Lund: Sekel Bokförlag.
- Trost, Jan, 2001. *Enkätboken*. Lund: Studentlitteratur.
- Wax, Murray L., 1983. "On Fieldworkers and Those Exposed to Fieldwork. Federal Regulations and Moral Issues", i Emerson, Robert M. (red.), *Contemporary Field Research*. Boston: Little Brown.
- Wästerfors, David, 1998. *Mellan hopp och acceptans. Bilder av anhöriga i hjärnskadevården*. Lund: Research Report 1998:2, Research Program in Medical Sociology, Department of Sociology, Lund University.
- Wästerfors, David, 2004. *Berättelser om mutor. Det korruptas betydelse bland svenska affärsmän i Öst- och Centraleuropa*. Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Wästerfors, David, 2009. *Konflikthantering i ungdomsvård ur ett sociologiskt perspektiv*. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Wästerfors, David, 2011. "Disputes and Going Concerns in an Institution for 'Troublesome' Boys", *Journal of Contemporary Ethnography* 40: 1: 39-70.
- Wästerfors, David, 2016. "Playfights as Trouble and Respite", *Journal of Contemporary Ethnography* 2016: 45: 2: 168-197.
- Yakhlef, Sophia, 2018. *United Agents. Community of Practice within Border Policing in the Baltic Sea Area*. Lund: Lund University.
- Yanow, Dvora & Schwartz-Shea, Peregrine, 2010. "Perestroika Ten Years After. Reflections on Methodological Diversity", *PS: Political Science and Politics* 43: 4: 741-745.